

Kur'ân'ın Şiddet ve Terörü Reddeden Lafızları*

Ali Rıza GÜL**

Kur'ân'ın Şiddet ve Terörü Reddeden Lafızları

Özet ► Günümüzde din, bazı terör hareketlerinin fikri altyapılarını kurmak ve/veya motivasyonlarını sağlamak amacıyla kullanılan öğelerin en önemlilerindedir. Daha açık bir ifadeyle, teröristler ve destekçileri, özellikle de din referanslı terör örgütleri, dini, hem ideolojilerini doğurup besleyen bir temel ve kaynak hem eylemlerini gerekçelendirdikleri ve meşrulaştırdıkları bir dayanak hem de mensuplarını ve sempatanlarını kışkırtacakları bir araç olarak görebilmektedirler. Böylece onlar, kötü niyetlerine, ideolojilerine, emellerine ve eylemlerine dini alet etmektedirler. Fakat bunu yaparken de en fazla dinin kutsal metinlerini istismar etmektedirler.

Çağrıştırdığı olumsuz anlamıyla şiddet ve terörün gerçek bir insanlık suçu olduğunda şüphe yoktur. Gerçekte bütün insanlığa karşı işlenmiş olan bu suçun failleri, maalesef kendilerine dini metinlerden referans bulabilmektedirler. Üzülerek belirtelim ki, İslam'ın kutsal metinleri de hem geçmişte hem de günümüzde şiddet ve terörü destekleyen argümanlar olarak kullanılmıştır. Geçmişten Haricilik Mezhebi ile Haşhaşiler hareketi, günümüzden de el-Kaide, Taliban ve DAİŞ örgütleri, Kur'ân'ın ayetlerini mensup oldukları terör örgütlerinin ve yaptıkları terör faaliyetlerinin destekçisi haline getiren yapılar olarak İslam tarihindeki yerlerini almıştır.

Oysa Kur'ân'da günümüzdeki kavramsal anlamlarıyla şiddet ve terörü birebir karşılayan veya meşrulaştıran herhangi bir kavram yer almaz. İslam'ı referans alan bazı terör örgütleri Enfâl Suresinin altmışıncı ayetinde geçen irhâb (korkutma) lafzına bu lafzın günümüzdeki kavramsal anlamını yükleyerek, anakronik bir bakış açısıyla Kur'ân'ı istismar etmekte ve yaptıkları şiddet ve terör faaliyetlerini dini açıdan meşru göstermeye gayret etmektedir. Halbuki, bu kelime Kur'ân'da

* Bu makale, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı tarafından desteklenen “Şiddet ve Terörü Meşrulaştıran Kur'ân Yorumlarına Eleştirel Bir Yaklaşım” adlı ve 2008-İLH-B165 numaralı projenden üretilmiş olup, Al Farabi Kazak Milli Üniversitesi (Kazakistan) ile İKSAD tarafından 11-14 Mayıs 2017 tarihlerinde Gaziantep'te düzenlenen I. Uluslararası Al Farabi Sosyal Bilimler Kongresi'nde tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı. Professor Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of Tafseer, Eskişehir/Turkey (argul@ogu.edu.tr).

çağdaş teknik anlamıyla değil, yalnızca sözlük manasıyla geçmekte ve bulunduğu metinsel bağlamda “Müslümanların üstün askeri teçhizatlar hazırlayarak düşmanlarını korkutmaları ve caydırmaları” fonksiyonu üstlenmektedir. Böylece bu kelime, şiddet ve terörü meşrulaştıran bir lafız olmak bir tarafa, bizzat onları daha baştan engelleyen bir argüman olarak Kur’ân’da yer almaktadır.

Öte yandan şiddet ve terör, muhtelif ayetlerde bazı kelime ve kavramlar üzerinden de reddedilmektedir. Zulüm, isyân, tuğyân, ‘udvân, bağı, fitne ve fesâd lafızları bunların önde gelenlerindedir. Biz bu yazımızda bu lafızları ele alacağız. Amacımız, bu lafızlar üzerinden Kur’ân’ın şiddet ve teröre karşı tavrını ortaya koymak suretiyle, Müslüman toplumlarda şiddet ve teröre karşı güçlü bir bilinç gelişmesine katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: şiddet, dini terör, zulüm, isyan, tuğyan, irhâb, fitne, fesat.

The Utterances of The Qur'an Denying Violence and Terror

Abstract ▶ Today, religion is one of the most important items used by some terrorist movements in order to build up their intellectual infrastructures and / or to provide their motivation. More precisely, terrorists and their supporters, especially religious-based terrorist organizations, can see religion as a basis and source to found their ideologies, as an argument to justify and legitimize their terror actions, and as a means to provoke their members and sympathizers. Thus, they make religion an instrument to their evil intentions, ideologies, goals and actions.

There is no doubt that violence and terror in their negative sense is a real crime against humanity. Indeed, perpetrators of this crime committed against all humanity, unfortunately, can find reference from religious texts for themselves. Regretfully, the sacred texts of Islam had been used as arguments to support violence and terror in the past and today. The External Sect (Khârijiya) and the Assassins from the past and al-Qaeda, Taliban and DAESH organizations took place in the history of Islam as constructions that have transformed the Qur’anic verses into supporters of their terrorist organizations and terrorist activities.

Although there is no concept that reflects or justifies violence and terrorism in the present conceptual sense in the Qur’an. Some of the terrorist organizations that refer to Islam try to upload the word irhâb the sixtieth verse in the Sura al-Anfâl the present conceptual meaning of it. This is an anachronistic viewpoint so abuse the Qur’an. Whereas this word is used in the Qur’an with only dictionary meaning, and it undertakes a function as “frightening and deterring of Muslims their enemies by preparing superior military equipment” in the textual context. Thus, this word takes place in the Qur’an as an argument that prevents violence and terror from the beginning, not as a legitimizing concept of them.

On the other hand, violence and terror are also rejected through various words and concepts in various verses in the Qur'an. The words of zulm, 'isyân, tughyân, 'udvân, baghy, fitna and fasâd are the leading ones of them. We will examine these utterances in this article. Our aim is to contribute to the development of a strong consciousness against violence and terrorism in Muslim societies by demonstrating the attitude of the Qur'an against violence and terrorism through these utterances.

Keywords: violence, religious terror, persecution, rebellion, furor, sedition, mischief.

GİRİŞ

Günümüzde din, bazı terör hareketlerinin fikri altyapılarını kurmak ve/veya motivasyonlarını sağlamak amacıyla kullanılan öğelerin en önemlilerindedir. Daha açık bir ifadeyle, teröristler ve destekçileri, özellikle de din referanslı terör örgütleri, dini, hem ideolojilerini doğurup besleyen bir temel ve kaynak hem eylemlerini gerekçelendirdikleri ve meşrulaştırdıkları bir dayanak hem de mensuplarını ve sempatanlarını kışkırtacakları bir araç olarak görebilmektedirler. Böylece onlar, kötü niyetlerine, ideolojilerine, emellerine ve eylemlerine dini alet etmektedirler. Fakat bunu yaparken de en fazla dinin kutsal metinlerini istismar etmektedirler.

Çağrıştırdığı olumsuz anlamıyla şiddet ve terörün gerçek bir insanlık suçu olduğunda şüphe yoktur. Gerçekte bütün insanlığa karşı işlenmiş olan bu suçun failleri, maalesef kendilerine dini metinlerden referans bulabilmektedirler. Üzülerek belirtelim ki, İslam'ın kutsal metinleri de hem geçmişte hem de günümüzde şiddet ve terörü destekleyen argümanlar olarak kullanılmıştır. Geçmişten Haricilik Mezhebi ile Haşhaşiler hareketi, günümüzden de el-Kâide, Tâliban ve DÂİŞ örgütleri, Kur'ân'ın ayetlerini mensup oldukları terör örgütlerinin ve yaptıkları terör faaliyetlerinin destekçisi haline getiren yapılar olarak İslam tarihindeki yerlerini almıştır.

Oysa Kur'ân'da günümüzdeki kavramsal anlamlarıyla şiddet ve terörü birebir karşılayan veya bunları meşrulaştıran herhangi bir kavram yer almaz. Teknik içerikleriyle modern zamanlara ait olan şiddet ve terör kavramlarının günümüzden 1.400 küsur yıl önce vahyedilen dini bir metinde yer almaması tabii karşılanmalıdır. Eğer Kur'ân'da böyle bir lafız ararsak, şimdiye özgü kelime ve kavramların, düşünce ve yaşam biçimlerinin geçmişte bulunmayabileceğini gözden

kaçırmış oluruz ki, bu da anakronizme düşmeden başka bir anlama gelmemektedir. Dini metinleri çözümlemede uygulanacak anakronik yaklaşım ise, kavramlarda anlamın değişmesinden kaymasına, içeriğin şişmesinden eksilmesine varıncaya kadar pek çok ciddi sakıncayı beraberinde getirmektedir (Coşkun, 2008).

Şu kadar var ki, çağdaş Arapçada şiddet kavramını karşılamak üzere kullanılan (Ba'albekkî R. , 1995, s. 784), klasik Arapçada ise merhametsizlik ve acımasızlıktan şiddete kadar hayli geniş bir anlam yelpazesine sahip olan *'unf* (عنف) sözcüğü (İbn Manzûr, t.y., s. 3132) Kur'ân'da hiç geçmezken, çağdaş Arapçada terör kavramı karşılığında kullanılan *irhâb* lafzı ve onunla aynı kökten gelen diğer bazı kelimeler ise çeşitli ayetlerde yer alır. Din motifli terör örgütleri bu lafız üzerinden Kur'ân'ı istismar ettiklerinden, araştırmamızda öncelikle bu lafzı ve onunla ilgili ayetleri ele almamız gerekmektedir.

Fakat Kur'ân'da, anlam alanı itibariyle diğer anlamlarının yanı sıra şiddet ve terörü kısmen veya tamamen kapsayan *zulüm*, *bağy*, *tuğyân*, *isyân*, *fitne*, *fesâd* gibi bir hayli lafız da yer almaktadır. *İrhâb*ın yanı sıra bu lafızlar hakkında da bilgi vermemiz, Kur'ân'ın güç, kuvvet ve kudretin iyiye veya kötüye kullanılmasına ilişkin tavrının belirginleştirilmesi bakımından isabetli olacaktır. Bu lafızları analiz etmedeki diğer bir amacımız da ayetlerden teröre ve terör faaliyetlerine destek bulmaya çalışmanın, Kur'ân'ı amacı dışında yorumlama ve İslam'ı istismar etme anlamına geldiğini gözler önüne sermektir.

1. İRHÂB

Günümüz Arapçasında terör ve terörizm kavramları, sözlükte “korkutma, korku salma, ürkütme, kaygılandırma, panikletme, dehşete düşürme” gibi anlamlara gelen *irhâb* (الإرهاب) kelimesiyle karşılanmaktadır (Ba'albekkî M. , 1970, s. 960). Terörün tehdit boyutu, bu kelime ile aynı kökten gelen *terahhüb* (ترهيب) sözcüğünde belirginleşmektedir. Keza Allah'tan korkmaya bağlı olarak bu sözcükte “ibadet etme, ibadet için Manastırda inzivaya çekilme” manaları da bulunmaktadır. (Mustafâ, ez-Zeyyât, Abdulkadir, & en-Neccâr, 1992, s. 376) Çağdaş Arapçada bazen terör için “korkutma...” anlamına gelen diğer kelimelerin, terörizmin karşılığı olarak ise *irhâb* kelimesinin kullanıldığı da olmaktadır (Farah, Said, Karim, & Eduard, 2004, s. 735). Kelimenin terör kavramı anlamında kullanılması modern zamanlara ait bir olgudur. Bu bilgiler, hem Kur'ân'da hem de

onun vahyedildiği dönemin Arapçasında terör kavramının tam bir karşılığının bulunmadığı anlamına gelmektedir.

Bununla birlikte *irhâb* kelimesi ve onunla aynı kökten gelen birkaç kelime Kur'ân'ın çeşitli ayetlerinde geçer; kelimenin sülâsî formundaki fiil hali *haşyet* ve *ittikâ* sözcükleri ile eşanlamlı olarak “korkma” anlamında kullanılır (el-Bakara 2/40; el-A'râf 7/154; en-Nahl 16/51). Bu kullanımın geçtiği ayetlerin tamamında “Allah'tan korkma” kastedilir (Taberî, 2001, 1: 598-599). Birkaç ayette *râhib* kelimesinin çoğulu olarak yer alan *ruhban* (رهبان) kelimesinde (el-Mâide 5/82; et-Tevbe 9/31, 34) bu anlam insanlar tarafından biraz çarpıtılmış olan anlamıyla verilir ve Hıristiyan din adamlarının dindarlık gayesiyle evlenmeyerek, kalın elbiseler giyen, mağaralarda gereğinden fazla ibadetle meşgul olan ve halvete çekilip züht hayatı sürenleri kastedilir (Mâverdî, 1412/1992, 2: 58). Onların bu durumunu ifade eden *ruhbanlık* (رُهبانِيَّة) kelimesi (Râzî, 1990, s. 29: 214) de bir ayette yer alır (el-Hadîd 57/27). Aynı kökten gelen *reheb* (رَهَب), *rehb* (رُهَب) ve *rehbe* (رُهْبَة) kelimeleri ise, üç ayette (el-Enbiyâ 21/90; el-Kasas 28/32; el-Haşr 59/13) “korku, korkma” anlamında mastar, isim ve/veya mastar-isim olarak geçer (Derviş, 1417/1996, 4: 358, 10: 51). Kelimenin *istifâl* kalıbına girmiş biçimi (*istirhâb*: استرهاب) ise (el-A'râf 7/116), “ürkütme, korkutma” manasında kullanılmakta, bununla da Hz. Musa'ya üstün gelmeye çalışan sihirbazların, yaptıkları sihirlerle halkı korkutup dehşete düşürmeyi amaçlamaları anlatılmaktadır (Taberî, 1422/2001, 10: 356-357).

Ancak Kur'ân'la ilgili olarak *irhâb* kelimesi hakkında bizi ilgilendiren asıl husus, “Onlara karşı gücünüz yettiğince kuvvet ve savaş atları hazırlayın. Bununla, Allah'ın düşmanlarını, sizin düşmanlarınızı, bunlardan başka sizin bilmediğiniz, fakat Allah'ın bildiği diğerlerini korkutursunuz (تُرْهِبُونَ) (el-Enfâl 8/60).” ayetinde bu kelimenin fiil yapısının kullanılmış olmasıdır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu kelime, günümüz terminolojisinde terör ve terörizm manaları kazanmış olsa da Kur'ân'ın indiği dönemde sözlük anlamlarından başka bir anlama sahip değildir. Müfessirlerin ayette geçen bu kelimenin anlamları hakkında yaptıkları farklı açıklamaların lügat düzeyini aşmamasının nedeni de budur.

Nitekim Taberî (ö. 310/923), zikrettiğimiz ayette geçen *irhâb* kelimesine “korkutma” manası vermektedir (Taberî, 2001, 11: 244). Ayetteki bu korkutma,

güçlü ve caydırıcı ordular hazırlamak suretiyle, dahili ve harici düşmanların İslam'a ve Müslümanlara zarar vermeye yeltenmelerini veya savaş seçeneğini düşünmelerini daha baştan önlemek, böylece savaşa gerek kalmadan onları sindirip caydırmaktır (Âlûsî, 1997, 10: 38). Nitekim kıraat imamı Ya'kûb (ö. 205/821), ayetteki bu kelimeyi “sakındırırınız” manasına gelen *türahhibûne* (تُرْهِبُونَ) şeklinde okumuştur. İbn Abbas (ö. 68/687) da bu kelimenin “rezil rüsva etmek, utandırılacak / ayıplanacak duruma düşürmek” anlamına geldiği görüşündedir. Taberî, onun, ayetteki *korkutursunuz* (تُرْهِبُونَ) fiilini *rezil rüsva edersiniz* (تُخْزُونَ) şeklinde okuduğuna dair bir rivayet nakletmektedir (Taberî, 2001, 11: 246-247).

Çağdaş araştırmacılarından Abdulâtî Ahmed Sayyâd ise, tahlili daha ileri bir noktaya taşıyarak, Kur'an'da geçen *irhâb* ile *istirhâb* kelimelerine farklı anlamlar yüklemektedir. Ona göre, *irhâb* kelimesini, “henüz eyleme geçmeyen, fakat Allah'ın ve insanların düşmanlarına kendini hissettiren ve onları caydıran gizli, meşru ve adaletli bir kuvvet”, *istirhâb* kelimesini de “büyülemek, doğru yoldan uzaklaştırmak ve batıla uymaya mecbur etmek maksadıyla insanların gözleri önünde eylem yapan zalim, sahte, gayrimeşru ve sapkın bir güç” şeklinde tanımlamak gerekir (Sayyâd, 2002, s. 119-120). İlgili ayetlerin metinsel bağlamı dikkate alınarak böyle bir ayırımı gidilebilir; ancak unutmamak gerekir ki, Kur'an'ın bu iki kelimeyi terimleştirme gibi bir amacı bulunmamaktadır. Bu bakımdan Sayyâd'ın tariflerini yalnızca ilgili ayetleri anlamlandırmaya yönelik açıklamalar olarak değerlendirmek daha doğru olur.

Gerek tefsir kaynaklarında geçen bilgiler, gerekse Sayyâd'ın yaptığı tahliller, *irhâb* kelimesinin Kur'an'da terör kavramıyla alakasız bir biçimde kullanıldığını gözler önüne sermektedir. Müfessirlerin bu kelimeyi tefsir etmek üzere zikrettikleri anlamlar, kelimenin lügat manasıyla birebir uyum arz etmektedir. Arapçada *irhâb* (terör) kelimesinin türediği R-H-B (رهب) kökünün iki temel anlamı vardır. Bunlardan birisi “korkma”, diğeri “ince ve zayıf olma”dır. *İrhâb* kelimesi, bu anlamlardan birincisini ifade eden aslın if'âl kalıbına sokulmuş biçimi olup, esasen “deveyi burnuna vurarak havuzdan defedip / kovup uzaklaştırmak” manasına gelir (İbn Fâris, 1979, 2: 447). Klasik Arapçadaki kullanımlarında, bu kelimenin “korkutma, ürkütme, kaygılandırma” gibi anlamlarının yanı sıra “tehdit etme, zayıflatma, zayıf düşürme” gibi anlamları da vardır. Bunlara bu anlamların çeşitli açılımlarını da eklemek gerekir (İbn Manzûr, t.y., s. 1748). “Onlara karşı gücünüz yettiğince...” ayetinde bu anlamların ister biri, ister hepsi kastedilmiş olsun,

irhâb kelimesine günümüzde oluşan terim anlamıyla “terör” manası verilmesi kesinlikle mümkün değildir. Kur’ân’daki bu sözcüğün günümüzde terör anlamında kullanılmasından hareketle, Kur’ân’ın terörü tecviz ettiği sonucuna ulaşılması (Abū Hamzah, 1436, s. 11), sözcüğün tarih içerisinde uğradığı anlamsal değişimlerin görülmemesinden ve tarih yanlılığına (anakronizm) düşülerek kutsal metnin tahrif edilmesinden öte bir anlam taşımaz.

2. ZULÛM

Kabul etmek gerekir ki, olumsuz anlamıyla şiddet ve onun türleri olan anarşi ve terör, zihnin kararması, bunun bir neticesi olarak akıldaki gücü iyiye kullanma yeteneğinin zayıflaması veya kaybolması ile başlayıp fiili baskı, zulüm ve haksızlıkla devam eder. Bu noktada *zulm* (الظلم) kelimesine öncelik vererek araştırmamızı sürdürmemiz daha uygun olacaktır. Türkçemize de geçmiş olan bu kelime, Arapçada ilki, ışığın ve aydınlığın zıddı olan “karanlık, kararma”, diğeri de “haddi aşmak veya haksızlık yapmak kastıyla bir şeyi olması gereken konumdan başka bir konuma koyma” olmak üzere iki temel anlama sahiptir (İbn Fâris, 1979, 3: 468).

Kur’ân terminolojisinde de zulüm kelimesinin bu iki temel anlamı korunmakta, gerek bu kelimenin, gerekse onunla aynı kökten gelen diğer kelimelerin anlamları çoğunlukla “kendine iman veya günah bakımından zulmetme / yazık etme, inkar etme, şirk koşma” vb. anlamlar ekseninde şekillenmektedir (Mukâtil, 2006, s. 79-82; Râgıb, t.y., s. 315-316). Konumuzla ilgisi bağlamında bu kelime, birkaç ayette “insanın insana haksızlık etmesi / zulmetmesi” anlamında kullanılmaktadır. Bu ayetlerde haksızlığa uğrayanların / mazlumların haklarını savunması, haksızlık edenlerin / zalimlerin yaptıkları haksızlığın misliyle cezalandırılması emredilmektedir (eş-Şûrâ 42/39-41). Başka bir ayette haksız yere adam öldürmenin zulüm olduğu belirtilmektedir (el-İsrâ’ 17/33). Yine Kur’ân terminolojisinde insanların mallarını gayrimeşru (*bâtıl*) yollarla yeme de zulüm olarak adlandırılmakta, bunu yapanların cehenneme atılacakları dile getirilmektedir (en-Nisâ’ 4/29-30). Bu bağlamda haksızlık ederek yetim malı yiyenlere özellikle değinilmekte, onlar için çok şiddetli bir ceza tasvir edilmektedir (en-Nisâ’ 4/10). Çizilen bu genel anlam çerçevesi içerisinde, şiddet ve terörün başlangıç noktası durumundaki “gücü kötüye kullanma ve haksızlık etme” fiilleri yasaklanmakta,

böylece anarşi ve terör gibi şiddet problemlerinin daha başlamadan önlenmesi hedeflenmektedir.

Literatürde verilen bilgilerin gösterdiği gibi, şiddet ve terörün sözlü veya fiili baskı ve zorbalık boyutu vardır. Şiddet taraftarları, anarşistler ve teröristler düşüncelerini insanlara baskı yoluyla veya zor kullanarak kabul ettirmeye uğraşırlar. Kur'an'da bu konuya İslam'ı insanlara tebliğ ederken izlenmesi gereken en temel prensip üzerinden temas edilir ve hiçbir tereddüde yer bırakmayacak kadar açık bir tavır belirlenir. İslam'ı tebliğ etme metodunu bildiren ayetlerde Hz. Peygamber'e baskıcı ve zorba olmadığı hatırlatılır, insanlara baskı yapmaması emredilir. Bu konudaki en temel ayette Hz. Peygamber'e şöyle bir yol gösterilir: "Öğüt ver; zira sen yalnızca öğüt vericisin, onlar üzerinde bir hükümdar (مَسِيْطِر) değilsin (el-Gâşiye 88/21-22; Kâf 50/45)." Esasen "otoriter / egemen (مُسَلِّط) ve zorlayan / zorla yaptıran (جَبَّار)" anlamlarına gelen *musaytir* kelimesi, bu ayetin metinsel bağlamında Hasan el-Basri'nin (ö. 110/728) de dediği gibi, Hz. Muhammed'in insanları zorla imana getiren birisi değil de terbiyeci olduğunu ifade eder (Mâverdi, 1992, 6: 262).

Bu ayetin Mekke döneminin orta zamanlarında inen Gâşiye Suresi'nde (Esed, 1999, s. 1263) yer alması, baskıcı olmaması ve zorlayıcı tavırlardan kaçınması noktasında Hz. Muhammed'e daha duyarlı olmayı öğütleyen ilahi hassasiyeti gözler önüne sermektedir. İslam'ın güçlenmesinin ivme kazanmaya başladığı bir dönemde gerçekleşmesi bu uyarıyı daha da anlamlı kılmaktadır. Müslümanların toplumsal hakimiyeti elde ettikleri Medine döneminde de aynı hassasiyetin sürdürüldüğünü görüyoruz. Zira Medine döneminde inen "Dinde zorlama (اِكْرَاه) yoktur. Doğru yanlıştan ayrılmıştır (el-Bakara 2/256)." ayeti, Mekke döneminde koyulan ilkeyi, güçlü ifadelerle ve bütün Müslümanları sorumlu tutacak biçimde tekrar etmektedir. Görülüyor ki, İslam'ı kabul ettirmede esas olan, zorlama değil, iknadır. Allah'ın dininin kabul ettirilmesinde bile insanlara baskı yapılması yasak olduğuna göre (Taberî, 2001, 4: 546), insan ürünü olan teori, fikir veya yorumların baskı yoluyla kabul ettirmeye çalışılması evleviyetle gayrimeşrudur.

3. İSYÂN ve TUGYÂN

Anarşi ve terör gibi şiddet türleri önce zihinde başlar, sonra uygulama alanına konulur. Kur'ân'da bazı kavramlar vardır ki, bunlar diğer anlamlarının yanı sıra şiddet, anarşi ve terörün hem zihnî, hem de tatbikî / amelî boyutunu önemli ölçüde kapsar. Bunların başında isyan (العصيان) kavramı gelir. Çeşitli ayetlerde isyan kelimesi, insanın Allah'a (el-En'âm 6/15; Yûnus 10/15; Hûd 11/63; Tâhâ 20/121; ez-Zümer 39/13) veya Hz. Peygamber'e (el-Mücâdele 58/8-9; el-Mümtehine 60/12), Firavun'un Hz. Musa'ya (el-Müzzemmil 73/16), Harun Peygamber'in Hz. Musa'ya (Tâhâ 20/93), insanın insana isyanını (el-Kehf 18/69), Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in ordusunda bulunan bazı Müslümanların dünyalığı (ganimeti) görünce söz dinlememelerini (Âl-i İmrân 3/152) anlatmak üzere *itaatin* karşıtı olarak geçmektedir. Bir ayette de Müslümanlara kafirliğin, fasıklığın ve isyanın çirkin gösterildiği belirtilmektedir (el-Hucurât 49/7). Bu ayetlere yakından bakıldığında, *isyân* kelimesiyle, haksız yere isyan etmenin, asi olmanın, söz dinlememenin veya itaat etmemenin kastedildiği hemen anlaşılır. Keza Kur'ân'daki *isyân* kelimesiyle, bireysel düzeydeki itaatsizliğin yanı sıra toplumsal düzeyde ve meşru bir nedene dayanmaksızın yapılan başkaldırı ve ayaklanmaların da kastedildiğini söylememiz yanlış olmaz. Böylesi şiddet hareketleri zaman içerisinde kolaylıkla anarşi, terör veya vandalizm niteliği kazanabilir. Çoğu kere de iç içe gerçekleştirmeleri sebebiyle tasnifte bunlardan hangisinin hangi şiddet türüne dahil edileceğine karar vermek oldukça zor bir iştir.

Olumsuz anlamdaki şiddet türlerinin fikrî ve amelî boyutunu *tuğyân* (الطغيان) kavramı da az veya çok kapsamaktadır. Türevleriyle birlikte çeşitli ayetlerde “[hakkı] tecavüz etmek, haddi aşmak, isyan etmek, büyüklenmek” gibi anlamlara karşılık gelen *tuğyân* kelimesi (Altuncu, 2003, s. 300), aslında isyan lafzının ileri bir merhalesini, onun daha sert bir boyutunu ifade etmektedir. Nitekim Râgıb el-İsfahânî (ö. 425/1033[?]) bu kelimenin Kur'ân'da esasen “isyanda haddi aşmak” anlamında kullanıldığını belirtmektedir (Râgıb, t.y., s. 304). Dâmegânî (ö. 478/1085) de ondaki haksızlık etme, zulüm ve zalimlik anlamına işaret etmektedir (Dâmegânî, t.y., s. 324). Bu aşırılık ve şiddet kelimenin mecaz anlamına da yansımakta, kelime, “tufan (الطاغية)” ve “suyun kabarıp taşması (طغًا الماء)” anlamlarını kazanmaktadır (el-Hâkka 69/5, 11). *Tuğyân* kelimesindeki hak tanımazlık, aşırılık ve şiddet anlamlarını bütün tonlarıyla, “[Ey Musa,] Firavun'a git;

zira o azdı (طغى) (Tâhâ 20/24; en-Nâziât 79/17).” ayetinde görebiliriz. Şeyhulislam Ebu’s-Suûd Efendi (ö. 982/1574) bu ayeti, “O [Firavun], büyüklenmede, ululanmada ve zalimlikte haddi aştı, rablik davasına kalkışacak kadar ileri gitti.” şeklinde açıklamaktadır (Ebu’s-Su’ûd, t.y., 6: 11-12). Onun, Râgıb’ın açıklamalarıyla örtüşen bu tespiti, teröre dönüşen azgınlığa da karşılık gelmiş olmaktadır. Kelimenin bu açılımına bakarak, Firavun’un özellikle Hz. Musa’ya ve İsrâiloğullarına karşı zaman zaman terör boyutuna ulaşan bir devlet baskısı uyguladığını söylememiz yanlış olmaz. Zaten Fecr Suresi’nde (89/10-12) Firavun’un ve ordularının (الأوتاد) yeryüzünde azgınladığını, zorbaladığını ve zalimleştğini gayet açık bir biçimde anlatmaktadır (Mâverdî, 1992, 6: 269). Kitab-ı Mukaddes’te verilen bilgiler de Firavunların ve idarecilerinin zaman zaman terör boyutuna ulaşan bir devlet baskısı uyguladıklarını doğrulamaktadır (Çıkış, 3: 7-9, 14: 1-13).

4. ‘UDVÂN

Görüldüğü gibi, *tuğyân* kavramının anlamında şiddet ve terörün fiilî ve amelî olanından çok psikolojik olanı baskındır. Kur’ân’da terörün fiilî ve amelî yönünün daha baskın olduğu kelimeler de geçmektedir. ‘*Udvân* (عدوان) kelimesi ve onunla aynı kökten gelen *i’tidâ*, *adâvet* ve *te’addâ* (اعتداء، عداوة، تعدى) kelimeleri bunlar arasında yer almaktadır. Klasik Arapçada bu kelimelerin hepsinde de “haksızlık yapma, hakkını çiğneme, düşmanlık yapma” (Ezherî, 1964, 3: 108-110), “açık zulüm / haksızlık” (Halîl, 2003, 3: 113), “üzerine atılma, saldırma, eza-cefa etme” (İbn Manzûr, t.y., s. 2846) manaları bulunmaktadır. Bahsi geçen kelimelerin konumuzla ilgili bu manalarının dışında da manaları vardır (İbn Manzûr, t.y., s. 2845-2852). Kur’ân’da gerek bu kelimelerin, gerekse onlarla aynı kökten gelen diğer kelimelerin bu anlamları aynen korunmakla birlikte, olumsuz şiddeti içeren anlamları daha öne çıkarılmaktadır (Râgıb, t.y., s. 326-327).

Bu noktada ‘*udvân* kelimesi ve türevlerinin geçtiği ayetlerden birkaçına örnek olması bakımından temas etmemiz yerinde olacaktır. Çeşitli ayetlerde bu kelimeler çoğunlukla “haksızlık etme, haddi aşma” manalarında geçmektedir. Müslümanlara, putperestlerle yaptıkları savaşlarda bile aşırı gitmemelerini ve haddi aşmamalarını tavsiye eden ayet bu manada güzel bir örnektir. Ayette şöyle denilmektedir: “Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın, fakat haddi aşmayın (وَلَا تَعْتَدُوا);

zira Allah haddi aşanları (المُعْتَدِينَ) sevmez (el-Bakara 2/190).” Taberî, bu ayetten, Müslümanların, kendileriyle savaşan müşriklerle savaşmaları, kendileriyle savaşmaktan vazgeçen müşriklerle ise savaşmamaları gerektiği sonucunu çıkarmaktadır (Taberî, 2001, 3: 289, 291-292). Mevdûdî (ö. 1979/1399) de bu ayet bağlamında “haddi aşmayın” emrini, savaşın hem insanî boyutlarda sürdürülmesi hem de barbarca metotlara başvurulmaması gerektiğini belirten talimatlardan biri olarak görmektedir (Mevdûdî, 2003, 1: 153).

Hiç kuşkusuz, Hz. Peygamber ve ashabının Medine’de oluşturduğu toplumsal yapılanma geldiği son nokta itibarıyla bir devlet hüviyetindedir. Taberî ile Mevdûdî’nin yorumları, bu devletin savaşlarda uyması gereken en önemli ilkeyi, yani insanilik ilkesini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Ancak kabul etmemiz gerekir ki, Medine döneminin ilk birkaç yılında bu yapılanma devletten ziyade güçlü bir toplumsal örgütlenme görünümündedir. Biz bu yapılanmanın hem bir devleti hem de güçlü bir toplumsal örgütlenmeyi andırmasından hareketle, bu insanilik ilkesinin, devletlerarası savaşları ve devlet-toplum çatışmalarını kapsadığı gibi, kabileler ve toplumlar arası çatışmaları ve diğer her türlü çatışma ve savaşı da kapsadığı sonucunu çıkarabiliriz. Kur’ân’da yer alan bu ilke ilgili ayetlerin indiği asır için gerçekten çok ileri bir durumu ifade etmektedir. Savaşta insanlık dışı barbarca yollar izlenmesi, savaşa karışmayan kişilere saldırılması veya diğer gayrimeşru yöntemlere başvurulması günümüzde de savaş suçu olarak nitelendirilmektedir (Aslan, 2008, s. 264 vd.). Yine günümüzde devletin veya kurumlarından birinin halkın tamamına veya gruplara karşı barbarca metotlar uygulaması devlet terörü kabul edilmektedir (Yayla, 1990, s. 360-361).

İslam’ın gerek nizami savaşlarda gerekse diğer çatışma türlerinde insanlık dışı yollara başvurulmasını gayrimeşru gören bu tutumu, üzerinde durduğumuz kavramı içeren diğer ayetlerde de devam etmektedir. Bir ayette, içlerinden bir kesimin haksız yere kanını döken ve onları yurtlarından çıkaran İsrâiloğulları, “Siz birbirini öldüren ve kendinizden bir grubu yurtlarından çıkaran, suç / günah işlemek ve haksızlık yapmak (العُدْوَان) için onlara karşı dayanışan kişilersiniz (el-Bakara 2/85).” ifadeleriyle kınanmaktadır. Bu ayet bağlamında ‘*udvân*’ kelimesi, genel anlamda “hakka tecavüz etmek” ve “haksızlık yapmada / zulümde aşırı gitmek” anlamlarına gelmektedir (Mâverdî, 1992, 1: 155). Bununla birlikte çeşitli ayetlerde ‘*adîv*’ (عدوّ ج. أعداء) kelimesi “düşman” anlamında kullanıldığına göre (el-Bakara 2/36, 168; en-Nisâ 4/45, 92, 101; et-Tevbe 9/83; Tâhâ 20/80),

onunla aynı kökten gelen *'udvân* kelimesinde haksızlıkla düşmanlığı birleştiren mana üzerinde yoğunlaşmak gerekir (Râgıb, t.y., s. 326). Nitekim “İyilikte ve takvada yardımlaşın, günah ve düşmanlıkta yardımlaşmayın (el-Mâide 5/2).” ayetinde kelimedeki bu iki anlamın birleşmesi daha açık olarak görünmektedir.

Kur’ân’ın haksızlık karşısı bu tavrı, hem bu sözcük, hem de onunla aynı kökten gelen diğer sözcükler temelinde düşmanlık, çatışma ve savaşlarla sınırlı kalmayıp, bütün insani ilişkileri ve muameleleri kapsayacak kadar geniş bir duruma karşılık gelmektedir. Burada uç bir örnek olarak kısas cezasının uygulamasını zikredebiliriz. Kur’ân’da, ölenin yakınlarının katille uzlaşmaları meşru addedilir. Fakat anlaşma sağlanıp da katil bu uzlaşmanın gereğini yerine getirdikten sonra ölenin yakınlarının ona saldırmaları, onu katletmeye kalkışmaları veya katletmeleri ya da ondan üzerinde anlaşılan miktardan daha fazla diyet istemeleri haksızlık ve zulüm kabul edilerek, “Kim bundan sonra haddi aşarsa (فَمَنْ اعْتَدَىٰ), onun için acıklı bir azap vardır (el-Bakara 2/178).” ayetiyle yasaklanır (Mukâtil, 2006, s. 66; Râzî, 1990, s. 5: 48). Şu halde ölüm cezasını hak eden bir katilin hakkını bile bu kadar özenle koruyan Kur’ân’ın, haklar konusunda son derece insani bir hukuk kuralı vazettiğini söylememiz yerinde bir tespit olur. Dahası, bunun, İslam’ın toplumda fitne ve fesadı önlemeyi hedefleyen gayet ileri hukuk ilkelerinin bir parçası olduğunu da söylemeliyiz.

5. BAGY

Verdiğimiz bilgilerden anlaşılmaktadır ki, *'udvân* kelimesi ve türevlerinin ifade ettiği anlamların önemli bir kısmı terör ve anarşi gibi şiddet türlerini önemli ölçüde içermektedir. Bu kelimeyle ilgili olarak zikrettiğimiz ayetlerde şiddet ve terör gayrimeşru görülerek reddedilmektedir. Ancak Kur’ân’da olumsuz anlamdaki şiddet türleriyle ilişkilendirilebilecek kelime, kavram ve lafızlar bunlarla sınırlı değildir. *Bagy* (بَغْيٌ) kelimesi de bu bağlamda ele alınması gereken lafızlardandır. Arap dilinde fiil olarak “dileme, fesat çıkarma, zulmetme, isyan etme, günah işleme, fuhuş yapma” gibi anlamlara gelen bu kelime (Halîl, 2003, 1: 153-154; İbn Fâris, 1979, 1: 271-272), Kur’ân’da çeşitli vesilelerle ve gayet geniş denebileceği bir anlam yelpazesi içerisinde geçmektedir. Biz burada onun anlam yelpazesinin yalnızca konumuzla ilgili olan kısmına temas etmekle yetineceğiz.

Kelimenin Kur'ân'da kullanılmasına, toplumsal düzenin bozularak, ayrılığa düşmenin ve kargaşanın başlamasının temelinde yatan en önemli sebeplerden sayılabilecek bir psikolojik tutumun anlatıldığı “Kitap verilenler, sırf kendilerine ilim geldikten sonra aralarındaki çekememezlik (بَغْيًا بَيْنَهُمْ) yüzünden ayrılığa düş-tüler (Âl-i ‘İmrân 3/19).” ayetiyle başlamamız yerinde olacaktır. Ayette geçen *bağy* kelimesine, “çekememe, haset etme” manası verilebileceği gibi, “baş olma isteği/ihtirası” manasının da verilmesi de mümkündür (Altuncu, 2003, s. 72). Di-ğer bir ayette “İsrâiloğullarını denizden geçirdik. Firavun da, askerleriyle birlikte haksızlık/zulüm (بَغْيًا) ve saldırı yapmak (عَدُوًّا) için onları takip etti (Yûnus 10/90).” denilmek suretiyle, bu kelime Firavun ve askerlerinin Hz. Musa ve İsrâiloğullarına yapmayı hedeflediği haksızlık ve zulmü anlatacak biçimde kulla-nılmaktadır ki, bunu devlet terörü ile rahatlıkla ilişkilendirebiliriz. Başka bir ayette de benzer bir şekilde bu kelime, Allah’ın ayetlerini yalanlayan bazı kişilerin deniz fırtınasından kurtulduktan sonra yeryüzünde yaptıkları taşkınlıkları, zulüm ve haksızlıkları ve saldırganlıkları ifade etmek üzere kullanılmaktadır: “Fakat [Al-lah] onları kurtarınca hemen yeryüzünde haksız yere taşkınlık yaparlar. Ey insan-lar, taşkınlığınız kendi aleyhinizedir (Yûnus 10/23).” Kelimeyi bu manasıyla ana-rşî, terör ve şiddetle ilişkilendirebiliriz.

Görüldüğü gibi, bu ayetlerde geçen *bağy* kelimesinin anlamı, “çekememe ve haset etme” ile başlayıp, “küstahça davranma” ve “bozgunculuk çıkarma, haktan sapma, haksızlık ve zulüm yapma” ile devam eden bir seyir izlemektedir (Altuncu, 2003, s. 72-73). Fakat Kur’ân’da bu kelime bir de “saldırı” anlamında kullanıl-maktadır ki, konumuz açısından bu, diğer anlamlara nispetle şüphesiz çok daha önemlidir. Müslümanların birbiriyle çatışmalarını önlemeyi ve toplumsal huzuru sağlamanın yollarından birini göstermeyi hedefleyen bir ayette (Kutub, t.y., 13: 497-498), “Eğer müminlerden iki grup birbiriyle çatışırsa, onların arasını düzel-tin. Eğer biri diğerine saldırırsa, Allah’ın emrine dönünceye kadar saldırgan olan tarafla savaşın (el-Hucurât 49/9).” denilmektedir. Kelimenin anlamındaki olum-suz manaları dikkate alarak ayette söz konusu edilen saldırının haksız yere yapılan saldırı olduğunu söylememiz yanlış olmaz (Yazır, 1979, s. 4463).

Bununla birlikte ayette gözetilen asıl maksat, Müslümanların birbirine düş-melerinin önlenmesi, birlik ve beraberliklerini bozanlara karşı gereken tedbirlerin alınması, İslam toplumunun parçalanmaktan korunması, toplum içerisinde sal-dırganlık yapanlara fırsat verilmemesi, Müslüman bile olsalar gerektiğinde onlara karşı savaşılmasıdır. Bizim bu yorumumuz meşruiyetini diğer bir ayette saldırıya

uğrayan Müslümanlara bu maksadı çağrıştıracak şekilde derhal yardımlaşmalarının tavsiye edilmesinden (eş-Şûrâ 42/39) almaktadır. Her iki ayette de söz konusu edilen saldırgan kişilerin kâh topluma, kâh nizama, kâh devlete karşı barbarlık (vandalizm), anarşi ve terör gibi şiddet cürümlerini işlediklerinde şüphe yoktur. Nitekim İslam Hukukunda (*Fıkıh*) *bağy* kelimesinin, “güç sahibi bir grubun meşru ve adil devlet başkanına itaat etmemesi, ona karşı koyması veya isyan etmesi” anlamında bir terim olarak kullanılması (Şafak, 1991, s. 451-452; Zuhaylî, 1985, 6: 142-143), bu kelime ile devlete karşı terör arasında ilişki kurmamızı kolaylaştırmaktadır.

6. FESÂD

“Eğer müminlerden iki grup birbiriyle çatışırsa...” ayetinde düzeltmeden (*ıslâh*) bahsedilmişken, araştırmamızı, düzelmenin tam da zıt anlamlısı olan *fesâd* (الْفَسَاد) kavramı (Halil, 2003, 3: 321) üzerinden yürütmemiz münasip olacaktır. Arap dilinde bu kelime, “bozulma, kendisinden yararlanılamayacak derecede çürüyüp kokma, anlaşma geçersiz olma, oyun ve eğlenceye dalma, kuraklık olma, birinin malını haksızlıkla alma, doğru yoldan sapma, kötü olma, kötüleşme, yok olma” gibi pek çok anlama gelmektedir. Kelime *ifsâd* (الإفساد) formuna girdiğinde, bütün bu anlamlar “bozma / bozgunculuk yapma, çürütme, kokutma, kötülük etme...” şeklindeki geçişli biçimlerine dönüşmektedir (Zebîdî, 1987, 4: 496-497; Bustânî, 1987, s. 689). Her iki kelime de bu anlamlarının hemen hemen tamamıyla birlikte Türkçeye geçmiştir (Güncel Türkçe Sözlük, 2016).

Kur’ân sözlüğü yazarları, *fesâd* ve *ifsâd* kelimelerinin Kur’ân’da esasen sözlük manasında kullanıldığına, bunun da “beden veya nitelik bakımından itidalden ve istikametten çıkma, fesat çıkarma, helak etme, tahrip etme” gibi anlamları kapsadığına işaret etmektedirler (Râgıb, t.y., s. 379; Semîn el-Halebî, 1996, 3: 229). Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) ise daha ayrıntılı bir değerlendirmeye Kur’ân’ın muhtelif ayetlerinde bu kelimelerin, “günah işleme, isyan etme, yok/telef etme, öldürme, cinayet işleme, bozma, fesat çıkarma, tahrip etme” anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir (Mukâtil, 2006, s. 30). Bu bilgilerden hareketle, Arap dilinde “bozulma” manasının hakim olduğu bu kavramların, Kur’ân terminolojisinde herhangi bir günah, kötülük, baskı, zalimlik vb. yollarla kişinin

veya toplumun hem bozulmasını hem de başkalarını bozmalarını ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Pek tabii ki, biz araştırmamızda bu kelimelerin konumuzla ilgili kısmı üzerinde duracağız. Evvela belirtmeliyiz ki, içerisinde kötülüklerin, sapıklık ve ahlaksızlıkların, azgınlık ve isyanların, zulüm ve haksızlıkların yayılması, nizam ve intizamın bulunmaması veya kaybolması vb. sebeplerle bir toplumun kısmen veya tamamen bozulması Kur'ân'da *fesâd* kavramı ile ifade edildiği gibi, bizzat bu bozulma sebepleri ve süreçleri de aynı kavramla ifade edilmektedir. Nitekim Firavun'un ve yöneticilerinin Mısır'da azgınlık ve zulüm yapmaları (el-Fecr 89/12), Mekke müşriklerinin keyfi arzu ve hevesleri ve bunların olumsuz neticeleri (el-Mü'minûn 23/71), Yahudilerin Hz. Peygamber'le ve Müslümanlarla savaşmaları, bu amaçla diğer gayrimüslimlerle irtibata geçmeleri ve onlardan yardım talep etmeleri (el-Mâide 5/64) Kur'ân'da fesat diye adlandırılmaktadır (Mâtürîdî, 2005, 4: 270).

Konumuzla ilişkisi bakımından *ifsâd* kelimesine gelince, Kur'ân'da bu kelime, yukarıdaki anlam yelpazesıyla *fesâdın* geçişli hale dönüşmüş anlamlarını kapsamaktadır. Firavun'un bizzat yönettiği ülkesinde halkı gruplara ayırması, bunlar arasında ayırım yaparak İsrâiloğullarını baskı altına alması, onların oğullarını öldürtüp kızlarını sağ bırakması (el-Kasas 28/3-4), Karun'un servetinin çokluğuyla övünmesi ve onunla gösteriş yapması, zekat ve sadaka vermemesi, aksine insanları Allah yolundan uzak tutmak için harcama yapması, Hz. Musa ve taraftarlarına karşı Firavun'la işbirliğine gitmesi, öğüt dinlememesi (el-Kasas 28/77-79; Mâtürîdî, 2005, 11: 80-82)), Ye'cüc ile Me'cüc'ün dışarıdan gelerek ülkeyi tahrip etmesi (saldırı, sabotaj vb. eylemler yapması), orada cinayetler işlemesi ve ekinlere zarar vermesi (el-Kehf 93/94; Kâdî el-Beydâvî, 2000, 2: 354) kelimenin bu anlamlarda kullanılmasının örneklerini teşkil etmektedir.

Atıf yaptığımız ayetlerin anlamları, *fesâd* ve *ifsâd* lafızlarının anarşi ve terör gibi şiddet türleriyle anlamsal ilişkisini ortaya koymaktadır. Zira bu ayetlerde bir yönüyle fesat, toplumu kötülüğe ve isyana sevk etmek, baskı ve şiddet uygulamaya yöneltmek suretiyle bozmaya çalışma faaliyetlerinin, bu faaliyetler neticesinde gerçekleşen bozulma süreçlerinin ve nihayet bozulmanın adıdır. Firavun örneğinde devlet terörü, Ye'cüc ve Me'cüc örneğinde de devlete karşı terör açık bir biçimde görülmektedir. Hem devlet terörü hem de devlete karşı anarşi ve terör, insanlık tarihinin hemen her döneminde rastlanabilecek türden şiddet eylemleri-

dir. Üstelik ağır toplumsal bozulmalarla ilgili olduğundan, bu problemler, bozulma süreçlerini yaşayan hemen her din veya milliyete mensup insan toplumlarında gözlemlenebilir. Nitekim Hz. Peygamber hayattayken de benzer problemler meydana gelmiş, meseleye Kur'an'da değinilmiş, Allah ve Peygamberiyle harp edenlerin, fesat çıkarıcıların, toplumu ağır bir biçimde bozanların, işledikleri cürmün büyüklüğüne ve/veya diğer değişkenlere bağlı olarak, ölüm, idam, ayak ve ellerin çaprazlama kesilmesi ve sürgün gibi cezalardan biriyle cezalandırılmaları esası getirilmiştir (el-Mâide 5/33-34).

Bu kadar ağır cezalar elbette basit suçlara değil, insanları ülkedeki meşru nizama karşı kışkırtma, yol kesme, cinayet işleme, isyan etme vb. türden ağır suçlara karşılık önerilmiştir. Ancak yine de bu ağır suçların hangi noktada başladığı müfessirler arasında tartışmalıdır. Aynı şekilde bu cezaların gayrimüslimler için mi yoksa Müslümanlar için mi getirildiği hususunda da derin görüş ayrılıkları vardır (Mâtürîdî, 2005, 4: 209-211; Mâverdî, 1992, 2: 31-34; Râzî, 1990, 11: 168-171). Ancak biz, bu cezaların suçluların din ve milliyetlerine bakılmaksızın uygulanmasının hukuk önünde eşitliği sağlama bakımından daha doğru olacağını düşünüyoruz. Nitekim İslam Hukukçuları (*fukahâ*), bu suçları ortak bir ad altında toplamak üzere, Kur'an'da geçen "Allah ve Peygamberiyle harp edenler" (الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ) ifadesindeki *yühâribûne* (harp ederler) fiilinden türeme *hirâbe* (حرابة) kelimesini kullanmışlar, onu, "meşru ve adil devlet başkanına açıkça isyan etme, yol kesicilik, eşkıyalık, soygunculuk, gaspçılık veya kapkaççılık yapma" anlamında terimleştirmişler, tarifte yer alan türden suçları işleyenlere sürgünden idama kadar değişen muhtelif cezalar (*had ç. hudûd*) verilmesini teklif etmişler, fakat din veya milliyet farklılığını esas alan herhangi bir düzenlemeye gitmemişlerdir (Bardakoğlu, 1995; Hirâbe, 1990).

7. FİTNE

Buraya kadar incelediğimiz kavramlar şiddet ve terörle çeşitli yönden ilgilidir. Kur'an'da bir kavram daha vardır ki, anarşi ve terör gibi şiddet türlerini fikrî ve tatbikî boyutlarını en geniş biçimde o içerir. Bu kavram *fitne* (الْفِتْنَةُ) kavramıdır. Arapçada kökü itibarıyla fitne kelimesi, "sınama, imtihan, deneme, ateşte yakma, eritme, ayırıştırma, ayartma, katletme; görüş ayrılığı, bela, dert, mihnet, musibet, savaş, zulüm" manalarına gelir (Ezherî, 1964, 14: 296-297; İbn Fâris,

1979, 4: 472-473). Mukâtil fitnenin Kur'ân'da şirkten işkence ve öldürmeye varıncaya değin on bir farklı anlamı olduğunu belirtir (Mukâtil, 2006, s. 63-65). Dâmegânî de aynı bilgiyi Mukâtil'le hemen hemen aynı cümlelerle tekrar eder (Dâmegânî, t.y., s. 364-365).

Fitne kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımları, Arap dilcilerinin ve Kur'ân sözlüğü yazarlarının verdiği bilgilerle paralellik arz etmektedir. Bir yerde, Yahudilerin hoşlanmadıkları hükümler getiren peygamberleri yalanlayıp öldürmeleri fitne kelimesiyle nitelendirilmektedir: “(Bunun) bir fitne olmayacağını sanıp da körleştiler, sağırлаştılar (el-Mâide 5/70-71).” Fitnenin bu ayetteki anlamı hususunda müfessirler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bu kelimenin, Yahudilerin, hoşlanmadıkları hükümler getiren peygamberlere şiddet uygulamaları, eziyet etmeleri ve öldürmeleri anlamında olduğunu ileri sürenler olduğu gibi, peygamberlere işkence ettikleri ve onları öldürmeye kalkıştıkları için Yahudilerin maruz kaldıkları bela, kıtlık, helak veya azap manasına geldiğini düşünenler de vardır (Mâtürîdî, 2005, 4: 278).

Firavun ve taraftarlarının Hz. Musa'ya ve ona iman edenlere karşı devlet terörü uyguladığını yukarıda zikretmiştik. Kur'ân'da onların bu zulmü yukarıdaki kavramların yanı sıra fitne kavramıyla da ifade edilmektedir: “Musa'ya, toplumdandan yalnızca bir soy, Firavun ve destekçileri kendilerine baskı yaparlar diye (أَنْ يَفْتِنَهُمْ) korkarak inandı. Kuşkusuz ki, Firavun o memlekette zorba bir kişi [idi] ve gerçekten de aşırılardan [idi] (Yûnus 10/83).” Müfessirler bu ayetteki fitne kelimesinin, “baskı yapmak, işkence etmek (Mâverdî, 1992, 2: 447), öldürmek, katletmek” (Mukâtil, 2006, s. 64; Dâmegânî, t.y., s. 365) gibi anlamlara geldiği kanaatindedirler. Biz bu anlamların hepsini karşılamak üzere ayetin *en yeftinehüm* kısmını “zarar verirler diye” şeklinde tercüme etmeyi uygun gördük.

Bu ayetteki benzer bir biçimde diğer bir ayette de *fitne* kelimesi baskı, işkence ve katletme anlamıyla geçmektedir. Mekke müşrikleri tarafından Müslümanlara yapılan ve bazen ölümle sonuçlanabilen baskı ve işkenceler şöyle anlatılmaktadır: “Sonra şüphesiz ki, Rabbin, baskıya / işkenceye (fitneye) uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra cihat eden ve sabreden kimselerin yanındadır. Şüphesiz Rabbin bundan sonra çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir (en-Nahl 16/110).” Aynı müessif olaya “Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan kimse haricinde... (en-Nahl 16/106)” ayetinde “zorlama, baskı yapma, mecbur bırakma, katletme”

gibi anlamlara gelen *ikrâh* kavramıyla da göndermede bulunmaktadır (Râzî, 1990, 19: 97-98).

Fitne kavramı bağlamında Kur’ân’da anlatılan en dramatik olay ise hiç şüphesiz Ashab-ı Uhdûd Kıssasıdır. Bu kıssada, Himyer (Yemen) Hükümdarı iken din değiştirerek Musevi olan Zûnüvâs’ın (Hükümdarlığı: M. 522-525) Miladi 523 yılında Necran bölgesini işgal ettiği, Hıristiyan olan halkı Yahudiliği kabule zorladığı, kabul etmeyenleri türlü işkencelerle yıldırmaya çalıştığı, hatta bir kiliseye hapsedirerek ve kazdırdığı çukurlara doldurarak binlerce kişiyi –ki, sayı 4.000 ile 40.000 arasında değişmektedir- diri diri yaktığı anlatılmaktadır (Mevdûdî, 2003, 7: 83-84; Eroğlu, 1991). Zûnüvâs’ın ve ordusunun Hıristiyan Mü’minlere uyguladığı bu şiddet ve terör Kur’ân’da *fitne* kelimesiyle dile getirilerek kınanmaktadır: “Mü’min erkeklere ve mü’min kadınlara işkence edip de tövbe etmeyenler var ya, onlara cehennem azabı ve yanma cezası vardır (el-Bürûc 85/10).”

Buraya kadar verdiğimiz örnekler, fitne kavramının baskıyla başlayıp işkence ile devam eden ve öldürmeye kadar uzanan oldukça geniş anlam alanına atıfta bulunmaktadır. Fakat bu kavramın bütün bunları aşan öyle bir anlamı daha vardır ki, Kur’ân’da bu anlamdaki fitne öldürmeden daha şiddetli ve daha ağır bir cürüm olarak nitelendirilmektedir: “Onları, bulduğunuz yerde öldürün ve sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. [Çünkü] fitne öldürmekten daha şiddetlidir (el-Bakara 2/191).” İlk bakışta fitnenin en hafifinden en ağırına kadar her türünü işleyen kişilerin öldürülmesi gerektiği izlenimi verse de bu ayette kastedilen durum biraz farklıdır. Bazı müfessirler, içerisinde geçen fitne kelimesine kafirlik ve şirk gibi anlamlar verseler de (Taberî, 2001, 3: 394-395; Kurtubî, 1993, 2: 327), Kelbi (ö. 140/757) bu ayeti Hudeybiye Anlaşmasıyla ilişkilendirmektedir (Vâhidî, 1430H., 3: 622-623). Bu ayeti çevreleyen ayetlerin hac ve umre hakkında olması, onun bu ilişkilendirmesini haklı çıkarmaktadır. Gerçi, bu ayetin de içinde bulunduğu Bakara Suresinin, kısa bir bölümü, özellikle de son birkaç ayeti hariç, Hicretin ilk iki yılı içerisinde nazil olduğu (Mevdûdî, 2003, 1: 43; Esed, 1999, s. 3), Hudeybiye Anlaşmasının ise, Hicretin altıncı yılında yapıldığı dikkate alınarak, onun bu ilişkilendirmesinin tarihi bakımdan isabetli olamayacağı düşünülebilir. Ancak mezkur surenin Medine döneminin başından sonuna kadar çeşitli vesilelerle inen ayetlerden müteşekkil olduğunu ortaya koyan dakik tespitler (Kurtubî, 1993, 1: 148; Yazır, 1979, s. 146; Derveze, 2000, 6: 123-124), böyle bir şüphenin yersiz olduğunu ispat eder.

Katletmeden daha şiddetli olan fitnenin ne olduğu konusundaki en kapsamlı bilgiyi İbn Kesîr'in (ö. 771/1369) açıklamasında bulabiliyoruz. Onun açıklaması şöyledir:

Cihadda canlar telef edildiği ve insanlar öldürüldüğü için Yüce Allah onların [Mekke müşriklerinin] Allah'a nankörlük etmelerinin, Ona ortak koşmalarının ve Onun yolundan alıkoymalarının öldürmeden daha zararlı, daha ağır, daha büyük ve daha yıkıcı olduğu hususuna dikkat çekmiştir. Bu yüzden de "Fitne öldürmeden daha şiddetlidir." buyurmuştur. Ebû Mâlik de bu ibareyi [inkar veya şirk gibi bir şeyle kayıtlamaksızın], "Yapıyor olduklarınız öldürmekten daha büyüktür." şeklinde açıklamıştır (İbn Kesîr, t.y., 1: 328).

İbn Kesîr'in bu açıklaması, Müslümanların savaş yapmalarını ve çatışmaya girmelerini fitne kavramı üzerinden gerekçelendirir niteliktedir. Onun bu anlatımına göre, fitne çıkarmak savaşı meşru kılan nedenlerden biridir. Gerçekten de son çare olarak savaş yoluyla bertaraf edilmeyen fitnenin zararı, savaşta birkaç kişinin ölmesinden daha tehlikeli ve daha zararlı sonuçlar ortaya çıkarır. Dolayısıyla ayette söz konusu olan fitnenin, savaşı gerektirecek kadar büyük olan fitne olduğunu söyleyebiliriz.

Görüşlerine yer verdiğimiz müfessirlerin açıklamaları gerçekten mühim ise de M. Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) öldürmeden daha ağır olan fitne hakkındaki açıklamaları çok daha genel olup, tefsir geleneğinde söylenen hemen her şeyi özetlemektedir. Onun, İslam'da harbi meşrulaştıran gerekçeler üzerinden yaptığı ve ilgili ayetlerin bağlamı ile örtüşen açıklamaları şöyledir:

Fitnenin aslı, sözlükte, karışığını almak için altını ateşe koymaktır. Bundan sıkıntı ve belaya sokmak manasında kullanılmıştır ki burada bu mânâyadır. Yani vatandan çıkarmak gibi, insanları azaba uğratacak bela ve sıkıntı öldürmekten daha ağırdır. Ölümünden daha ağır ne vardır, demeyiniz. Çünkü ölümü temenni ettiren durum, ölümünden daha ağırdır. Bu sözün gelişinde insanı vatanından çıkarmanın da ona ölümü temenni ettirecek fitne ve sıkıntı cümlesinden olduğuna işaret vardır. Şirk küfrü yaymak, dinden dönmek, Allah'ın yasaklarını çiğnemek, genel sükuneti bozmak, vatandan çıkarmak hep birer fitnedirler. Müminin -Allah korusun- dönüp kâfir olması, öldürülmesinden ağırdır. Doğru yola girmiş olan müminlerden bazı kimseler, Mekke müşrikleri tarafından küfre döndürülmek için azaba uğratılıyor, onlar da, '*Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyin. Hayır, onlar diridirler.*' (Bakara (2), 154) ilâhî emri gereğince ölmeyi göze alıp Allah'ın izni ile dayanıyorlardı. Bu şekilde haram ayda Ashabdan bazılarını müşrikler öldürmüşler, bu da Müslümanların gücüne gitmişti. İşte bütün bunlar "Fitne öldürmeden daha ağırdır." prensibinde özetlenerek harp ilânının sebebi kısaca ifade buyurulmuş ve Müslümanlar fitneyi ortadan

kaldırmak için Allah yolunda ya gazi veya şehit olmaya teşvik edilmiştir. Nüzul sebebi özel ise de söz, fitnenin mahiyetinin, öldürmenin mahiyeti ile karşılaştırılmasını ifade ettiğinden hüküm geneldir (Yazır, 1979, s. 695-696).

Mevdûdî ise içeriğindeki şiddet ve baskı anlamlarını öne çıkararak fitne kavramını açıklamaktadır:

Bu ayette kullanıldığı şekliyle, Arapça *fitne* kelimesinin tam karşılığı, şiddete başvurarak bir fikri bastırmak ve ortadan kaldırmaktır. Bu ayette, o gün yaygın olanlara ters düşen inanç ve teorileri savunan kişi veya grupları baskı ve şiddetle cezalandırmanın çok kötü bir hareket olduğu ve toplumdaki durumu düzeltmeye yarayan fikir ve teorileri yayan ve savunan kimseleri işkence ve kaba kuvvetle bundan vazgeçirmeye çalışmanın zulüm olduğu anlatılmak istenmektedir. Kan dökmek çok kötü bir şey olmasına rağmen insanları kendi inanç ve ilkelerine bağlayan kimseleri bastırıp ezmek ve onları baskı gruplarının inançlarını benimsemeye zorlamak bundan da kötüdür. Bu nedenle tartışıp anlaşma yerine, vahşi gücü seçen bu insanlara karşı zor kullanmak helâldir ve haklı bir sebebe dayanmaktadır (Mevdûdî, 2003, 1: 153).

Yazır'ın yorumu, Müslümanlara özelde müşriklerin, genelde gayrimüslimlerin uyguladıkları şiddet ve baskıyı öne çıkarması bakımından önemli iken, Mevdûdî'nin yorumu, dini ayırım yapmaması itibarıyla Müslümanların da kendi görüşlerini kabul ettirmek için şiddet ve baskıya başvurmamasını dolaylı da olsa ifade etmesi bakımından önemlidir. Her iki yorum da diğer müfessirlerin yorumları gibi, İslam'da savaşı meşrulaştıran gerekçeleri örneklendirerek somutlaştırmaktadır. Verilen örnekler özellikle şiddet noktasında toplanmaktadır. Biz bu örneklere şiddetin en acımasız biçimleri olan anarşi ve terörü de ekleyebiliriz. Kim yaparsa yapsın, nereden gelirse gelsin, sebebi ne olursa olsun, şiddet, anarşi ve terör, mücadele edilmesi, gerektiğinde savaş ve çatışma yoluyla önlenmesi gereken fitne türleridir. "Fitne öldürmekten daha büyüktür (el-Bakara 2/217)." ayetindeki fitne kelimesini de aynı doğrultuda anlamak en doğrusudur.

Fitne lafzının Kur'an'daki anlamsal serüveni böyle olduğu halde din referanslı terör örgütleri, "Fitne kalmayınca ve din yalnızca Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın (el-Bakara 2/193; el-Enfâl 8/39)." ayetini yaptıkları terör eylemlerini meşrulaştırmak amacıyla kullanabilmektedirler (The law of Allah (10), 56-57). Oysa metinsel bağlamlarından da anlaşılacağı üzere bu ayetler savaş ortamı ile ilgili olup şirki ortadan kaldırmaya ve insanları Allah'tan başkasına ibadet etmeye mecbur tutan zorlamaları önlemeye matuftur (Yazır, 1979, s. 697-98, 2403).

Fitne kavramı bağlamında verdiğimiz bilgileri toparlayacak olursak, Kur'ân'daki fitnenin, toplumda bozgunculuk ve karışıklık çıkarmakla başlayan, meşru otoriteyi tanımamakla devam eden ve nahak yere baskı yapma ve öldürme, şiddet, anarşi ve teröre başvurma ile zirveye ulaşan oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamlarıyla fitne, cezayı hak eden büyük bir suçtur, idam ve savaş nedenidir; çünkü eğer ortadan kaldırılmazsa toplumda meşru otoriteyi kaldırarak, onun yerine kötülüğü ve düzensizliği ikame edecektir.

SONUÇ

Verdiğimiz bilgiler ve yaptığımız değerlendirmeler göstermektedir ki, Kur'ân'da şiddet, anarşi ve terörün kavramsal anlamlarını birebir karşılayan herhangi bir lafız yoktur, fakat onun hem zihnî, hem de tatbikî / amelî boyutuna işaret eden lafızlar mevcuttur. Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler, Kur'ân'da bu lafızların anlam serüvenlerinin haksızlık yapmaktan başlayarak ileri şiddet türlerine kadar uzanan bir çizgide seyrettiğini göstermektedir. Kur'ân, bu kavramlar üzerinden gücün kötüye kullanımını veya ölçsüz, kontrolsüz kullanımını eleştirmekte ve gayrimeşru görmektedir. Ayetlerdeki bu tavırdaki güç kullanmanın meşru kurallara bağlanarak disiplin altına alınmasının hedeflendiği açıktır. Ele aldığımız kavramlarla ilgili ayetlerin bir kişiyle, toplulukla veya devletle ilgili olması önemli değildir. Ayetlerdeki kişi ve kurumlar yalnızca birer örnektir. İlahi bir din olarak İslam, bu örnekler üzerinden, kimden ve nereden gelirse gelsin, meşru nedenlere ve kurallara dayanmayan güç kullanımına karşı olduğunu bütün insanlığa ilan etmiş olmaktadır.

Burada araştırma konusu yaptığımız lafızlar şiddet ve terör kavramlarıyla birbir anlamdaş olmamakla birlikte, her birinin anlam alanı bu iki kavramın anlam alanı ile az veya çok kesişmektedir. Bu lafızların ayetlerde genel olarak olumsuz anlamlar yüklenmesi, şiddet, terör, haksızlık, baskı ve zulüm bağlamında ise tamamen menfi anlamlarda kullanılması, bizi, Kur'ân'da şiddet ve terörün bir mücadele yolu olarak kabul edilmediği, tam aksine mahkum edildiği, kınandığı ve yasaklandığı sonucuna ulaştırmaktadır. Kur'ân'ın tavrı bu olmakla birlikte, bazı çevreler onun birtakım ayetlerine dayanarak, İslam adına şiddet ve teröre kapı aralamakta, onu meşru bir mücadele yöntemi olarak benimsemekte, şiddet ve terör eylemlerini ısrarla sürdürmektedir. Oysa Kur'ân'ın yukarıda belirlediğimiz tavrı gayet açıkken, ayetlerden şiddet ve terörü meşru gösteren deliller bulmaya çalışmak abesle iştigalden başka bir anlam taşımamaktadır.

BAŞVURULAR

- Abū Hamzah al-Muhājir (1436). Advice for the Soldiers of The Islamic State. *Dabiq*(6), 6-15.
- Altunci, M. (2003). *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi tefsiri garibi'l-Kur'âni'l-kerîm*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiye.
- Âlûsî, E.-F. Ş.-S. (1997). *Râbu'l-me'âni fi tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. (nşr. M. H. el-Arab) Beyrut: Dâru'l-fikr.
- Aslan, M. Y. (2008). Savaş Hukukunun Temel Prensipleri. *TBB Dergisi*(79), 235-274. 3 23, 2016 tarihinde <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2008-79-470> adresinden alındı.
- Ba'albekkî, M. (1970). *el-Mevrid Kâmûs İnkilizî-'Arabî*. Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn.
- Ba'albekkî, R. (1995). *el-Mevrid kâmûs 'Arabî-İnkilizî* (7 b.). Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn.
- Bardakoğlu, A. (1995). Eşkiyalık. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 11, s. 463-466). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bustânî, B. (1987). *Muhîtu'l-muhît*. Beyrut: Mektebetü Lübnân.
- Coşkun, S. (2008). Anlam Değişmelerinin Neden Olduğu Anakronik Bakış ve Hadis Yorumundaki Yanıltıcılığı. *EKEV Akademi Dergisi*, 12(35), 33-48. Mayıs 3, 2017 tarihinde http://ktp.isam.org.tr/pdfdr/D01777/2008_35/2008_35_COS_KUNS.pdf adresinden alındı.
- Dâmegânî, E. A.-H. (t.y.). *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbillâbi'l-'azîz*. (nşr. A. A. Ali) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiye.
- Derveze, M. İ. (2000). *et-Tefsiru'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî.
- Dervîş, M. (1996). *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Ebu's-Su'ûd, M. b.-a. (t.y.). *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ el-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi's-Su'ûd)*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî.
- Eroğlu, M. (1991). Ashâbü'l-Uhdûd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 3, s. 471). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Esed, M. (1999). *Kur'an Mesajı*. (Çev. C. Koymak, & A. Ertürk) İstanbul: İşaret Yayınları.
- Ezherî, E. M. (1964). *Tezhibü'l-lüga*. (nşr. A. en-Neccâr) Beyrut: ed-Dâru'l-Mısıriyye li't-teâlif ve't-terceme.
- Farah, A., Said, M., Karim, R. N., & Eduard, S. K. (2004). *The Dictionary English-Arabic*. Beyrut: Dâr al-kotob al-ilmiyah.

- Güncel Türkçe Sözlük. (2016, 15 5). Türk Dil Kurumu. <http://www.tdk.gov.tr/> adresinden alındı.
- Halîl, b. A.-F. (2003). *Kitâbü'l-'ayn*. (nşr. A. Hindâvî) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye.
- Hirâbe. (1990). *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye* (2 b., s. 153-164). içinde Kuveyt: Vezâratü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye.
- İbn Fâris, E.-H. A. (1979). *Mu'cemü makâyisi'l-lüga*. (nşr. A. M. Hârûn) Beyrut: Dâru'l-fikr.
- İbn Kesîr, E.-F. İ. (t.y.). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. (nşr. A. A. vd.) Kahire: Dâru's-şâ'b.
- İbn Manzûr, C. M. (t.y.). *Lisânü'l-'Arab*. (nşr. Abdullah Ali el-Kebîr vd.) Kahire: Dâru'l-ma'ârif.
- Kâdî el-Beydâvî, N. E.-Ş. (2000). *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*. (nşr. M. Subhî, & M. A. el-Atraş) Beyrut: Dâru'r-reşid ve Müessesetü'l-îman.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*. (1991). (Çev. Heyet) İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Kurtubî, E. A.-E. (1993). *el-Câmi' li abkâmi'l-Kur'ân*. (nşr. İ. el-Aşşâ') Beyrut: Dâru'l-fikr.
- Kutub, S. (t.y.). *Fi Zilâli'l-Kur'ân*. (Çev. İ. Hakkı Şengüler vd.) İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Mâtürîdî, E. M.-S. (2005). *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. (nşr. A. Vanlıoğlu, M. Boynukalın, & A. H. Ulusoy) İstanbul: Mizan Yayınları.
- Mâverdî, E.-H. A. (1992). *en-Nüketü ve'l-'uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî)*. (nşr. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye; Dâru'l-kütübi's-sekâfe.
- Mevdûdî, E.-a. (2003). *Tefhîmu'l-Kur'ân Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*. (Çev. M. H. vd.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mukâtil, b. S. (2006). *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-'azîm*. (nşr. H. S. ed-Dâmin) Dubai: Merkezü Câmîati'l-mâcid.
- Mustafâ, İ., ez-Zeyyât, A., Abdulkadir, H., & en-Neccâr, M. (1992). *el-Mu'cemü'l-vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Râgıb, E.-K. e.-H.-İ. (t.y.). *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. (nşr. M. S. Keylânî) Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- Râzî, F. M.-H.-H.-T. (1990). *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. Beyrut: Dâru'l-kütüb el-ilmîyye.
- Sayyâd, A. A. (2002). el-İrhâb beyne'l-esbâb ve'n-netâic fi asri'l-avleme tesâülât tebhasü an icâbe. A. n.-'. li'l-'ulûmi'l-emniyye içinde, *el-irhâb ve'l-'avleme* (s. 117-186). Riyad: Akâdîmiyyetü nâyifi'l-Arabiyye li'l-'ulûmi'l-emniyye.

- Semîn el-Halebî, A. b. (1996). *'Umdetü'l-huffâz fi tefsiri eşrafi'l-elfâz*. (nşr. M. B. Uyûnussûd) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîye.
- Şafak, A. (1991). Bağy. B. T. (Editör) içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 4). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Taberî, E. C. (2001). *Câmi'u'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*. (nşr. A. b. et-Türkî) Kahire: Dâru hecer.
- The law of Allah or the laws of men. (1436). Dabıq (10), 50-64.
- Vâhidî, E.-H. A. (1430H.). *et-Tefsîru'l-basît*. (nşr. M. A. el-Hudayrî) Riyad: Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye.
- Yayla, A. (1990). Terör ve Terörizm Kavramlarına Genel Bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 45(1), 335-385. 3 15, 2014 tarihinde <http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/45/1/atillayayla.pdf> adresinden alındı.
- Yazır, E. M. (1979). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Zebîdî, M. M. (1987). *Tâcü'l-'arûs*. (nşr. M. Hicâzî) Kuveyt: Matba'atü Hukûmeti Kuveyt.
- Zuhaylî, V. (1985). *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh* (2 b.). Dimaşk: Dâru'l-fıkr.